

ПЕДАГОГИЧЕСКАТА ВЛАСТ: РЕЛАЦИОННА ПАРАДИГМА

Иван П. Иванов

Изследването на феномена "педагогическа власт" може да стане от различни позиции, но само, ако се основава на фундаменталните социологически и социалнопсихологически теории за властта.

В съвременната наука има няколко обособени парадигми, свързани с властта. Може би най-голямо влияние има релационната парадигма.

Значителна група изследователи на властта се базират на традиционния "веберизъм" и отчитат релационния ѝ аспект. Властта е една възможност да се влияе върху другите хора или групи, разглеждана като междуличностно отношение.

Тъй като ще изложим основните релационни теории за властта, тук само ще посочим двете забележки, които се отправят най-често към тях и които всяка теория по различен начин се стреми да обезсили:

1. Властта не може да се разглежда като качество на отношенията, а по-скоро на актьорите. Ако тя е присъща на един или друг актьор, тя не е присъща винаги на отношенията им, т.е. не е специфична за тях самите.

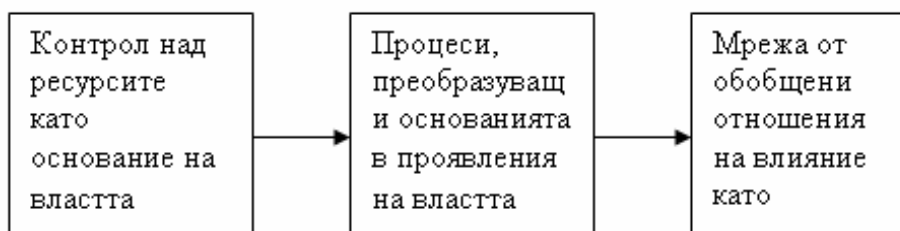
2. Тези концепции игнорират някои аспекти на властта, например ограниченото действие на властващите, когато не се засягат пряко техните ценности и интереси. [26]

1. ВЛАСТТА КАТО ОБМЕН И КОНТРОЛ НА РЕСУРСИ

Тази насока при разглеждането на властта е свързана с т.н. "статусен подход", при който понятието статус се свързва с контрола на ресурсите. Същността на въпроса е в определянето във всеки конкретен момент на значимите ресурси и на степента на необходимия контрол над тях. Този контрол може да бъде осъществен по два начина: непосредствено чрез обмен на ресурси и опосредствено чрез регулиране на отношенията между субектите.

Социалният обмен е най-общото понятие, характеризиращо отношенията между хората. Между тях се обменят средства, поведение, цели (индивидуални и колективни), ценности, инструментални норми. Обменът се реализира на няколко нива: морфологично; на ниво институции и структури; на ниво социални организации и социален статус; на ниво на схеми и модели на ръководство; на ниво културни модели. Цел на обмена е постигането на някакво ниво на групово съгласие (консенсус), който е цел на комуникацията.

Принципната **схема** на теориите за властта, разглеждана като обмен на ресурси е следната:

Много съществено е дали контролът над ресурсите е ограничен от някаква нормативна система или не.

Важно е не само притежаването на ресурси, но и тяхната ценност за субекта на властта. Дж.Харсани въвежда разликата между цена и сила на властта. Цената се определя от необходимите за влиянието ресурси, а силата на властта - от необходимите на подвластния ресурси, за да се противопостави успешно на натиска. Ниската цена и малката съпротивляемост са признак за голяма сила на властта. [26]

Определението на понятието "ресурс" се оказва доста проблемно, тъй като е трудно да се обоснове универсално. Затова и определенията на ресурса обикновено са твърде общи. Например ресурс се нарича всичко, което индивидът или групата могат да използват за влияние над другите (Р.Дал). Почти същото е и определението на М.Роджерс.[Пак там]

Известни са опити за **класификация на ресурсите**:

1. На М.Роджерс:

(а). инфраресурси - атрибути, обстоятелства или блага, предварителни условия за реализация на влияние;

(б). инструментални ресурси - средства за осъществяване на влияние, които могат да се използват за поощрение, наказание или убеждение.

2. На А. Етциони:

(а). утилитарни - най-често материални възнаграждения, позволяващи да се преодолее съпротивата на другия така, че да се съгласи да се подчини на волята на субекта на властта заради необходими ресурси, най-често блага и услуги;

(б). принудителни - към тях се прибегва когато трябва допълнително да се ограничи свободата на другия - заплаха от отстраняване, физически средства и др.

(в). нормативно-социални - чрез тях се блокира съпротивата на другия, като се изменят неговите норми и предпочитания, а не обективната ситуация; те действат по скрит начин, като намаляват числото на ситуациите, оценявани като противоречащи на интересите им. Най-често средствата са символни - престиж, уважение, любов, приемане.

3. На Т.Бентън, Т.Баумгартнър, У.Бъкли и др.

(а). вътрешни - умения, техники, енергия на индивида; вътрешна организация, кооперация, лидерство и т.н. на групата.

(б). външни: материални (земя, оръжия и др.), социални отношения (собственост, притежание, контрол, достъп, длъжност, игра, любов), социокултурни (социални ориентации, норми, ценности).

4. На Т.Баумгартнър, У.Бъкли, Т.Бърнс, П.Шустър и др.:

(а). консумативни - за поддържане на активността на подвластния субект,

(б). регенеративни - за мотивиране и печелене на подчинение и за продължение на подчинението,

(в). технически - за поддържане на средствата за контрол и властване.[Цит. по 8]

Един от авторите на теорията за социалната размяна Питър Блау разработва и теория за властта. Според нея властта е частен случай в границите на типологията на социалните отношения: (а) инструментално-неинструментално и (в) симетрично-асиметрично. Тя е инструментално и асиметрично отношение. Периодично повтарящите се едностранни значителни възнаграждения са основният източник на власт. [3] Човек, имащ на разположение ресурси, даващи му възможности за удовлетворяване на нуждите на други хора може да получи власт над тях, стига да са спазени четири условия:

1. Те не трябва да имат ресурси, от които благодетелят сам се нуждае.
2. Те не трябва да са в състояние да получат благата, които той предлага от алтернативен източник, защото в такъв случай биха станали независими от него.
3. Те трябва да не са в състояние или да не искат да получат това, което искат от него със сила.
4. Те не трябва да са подложени на промяна по отношение на ценностите, което ще направи ненужни благата, към които са се стремили в началото.[Пак там]

Четирите алтернативи на съгласие се считат за изчерпателни, при тяхната липса властното отношение е неизбежно.

Този, който властва над другия и подвластния са свързани, като основанията за връзката са следните:

1. Фундамент на властните отношения е неравното разпределение на ресурсите. Това ги прави ценност и за двете страни.
2. Властта е с диференциална природа и е свързана с релевантни ресурси, т.е. ограничена е по посока на ресурсите.
3. Човек властва и ако е способен да контролира всевъзможните източници на неспокойство, съмнения, неизвестност. Тогава той изпълнява централна роля в една организация и в нея е дефицитен изпълнител.[26]

Властта се оценява с помощта на социални норми за честност от онези, които са обект на власт. Почтената власт предизвиква социално одобрение, докато непочтените искания, свързани с експлоатация и потисничество предизвикват социално неодобрение.

Колективното одобрение на властта я узаконява. В случай, че хората получават изгода от начина, по който са управлявани и има баланс между искания и преимущества, вероятно е да се разгърнат обичайните чувства на лоялност. Когато ръководените са готови да вярват на ръководителите си, се получава феноменът "увеличаване на властта (дефлация)" (Т. Парсънс) [8]

Колективното неодобрение на властта създава опозиция. Хората, които споделят чувствата, че са експлоатирани и потиснати от неправомерните изисквания на властващите са склонни да споделят взаимно недоволството си... Такава опозиция е важен катализатор на основна социална промяна. [Пак там]

Друга теория в рамките на разглежданата парадигма е тази на Джеймс С. Коулмен. [12]

Властта е другото наименование на ресурсите. В нейната основа е контролът над събитията. Както парите тя не е отношение между хората, а нещо което може да се използва при обмена, в зависимост от величината, с която се разполага в началото.

Властта на един човек над друг е производна величина със следните особености:

1. В системите със съвършен социален обмен властта е транзитивна.
2. В системите, където социалният обмен не е съвършен, транзитивността зависи от степента на съвършенство.
3. В случаите, когато контролът над някои събития се разпределя съгласно някакви физически или законодателни ограничения при които се реализира действието, изходът от събитията зависи не само от влиянието на актьорите и заинтересоваността от събитието, но и от конкретните ограничения. [12] Това се отнася за редица социални системи, в това число и за педагогическите.

2. ВЛАСТТА КАТО АСИМЕТРИЧНО ОТНОШЕНИЕ

Интересът към властта като към асиметричен причинен феномен обяснява появата на редица теории, които се развиват в рамките на една и съща понятийна схема.

Обяснението на властта като причинно-следствена връзка може да се обоснове с четири аргумента (По Ю.М.Батулин):

1. Има немалко сходства между причинността и властта - най-обобщено казано, и двете отразяват взаимоотношенията на хората и са асиметрични.
2. Разглеждането на властта като причинна конструкция позволява да се избегне тавтологията в определенията.
3. Възможност за приложение на емпирични методи и на статистически процедури.
4. По този начин се подчертава потенциалността на властта:
 - (а). "може да причини" - потенциална власт;
 - (б). "ще причини" - предсказуема власт;
 - (в). "той причини" - актуализирана, реална власт.

Съществуват няколко особености на всички подходи към властта, когато тя се тълкува като асиметрично отношение:

1. Наличие на определен тип субект-обектно отношение.
2. Независимо от асиметрията, и двете страни са съзнателни, суверенни и правомощни.
3. Поляризация на функциите.
4. С действието на властта се усилва влиянието на властващия.
5. Може да се оцени количествено силата на властта.
6. Видът на властта се определя от вида на санкцията.
7. Властта е средство за достигане на цели, които са извън нея.
8. Властта е съзнателно и рационално управляемо нарушение на комуникацията между индивидите.
9. Властта е винаги детерминирана от нещо външно, т.е. над всяка власт има друга власт.[5]

Властта е **двустранны**. Човек властва само защото още му се подчиняват. Властта се характеризира и с ясни междуличностни роли - висши и нисши. Властващият има следните прерогативи:

1. Вземане на решения.
2. Защита на последователите.
3. Наказание за неспособните за кооперация.
4. Институционална опора на въздействията [20].

Властното отношение съществува в три варианта:

- (а). подбуда-действие,
- (б). управление-изпълнение,
- (в). командване-подчинение.

То е двустранны най-малко по две съображения: самостоятелността на обекта и способността му за самоуправление. Тази двустранны се проявява също в два варианта - съпротивление на властта и съгласие с властта.

Асиметричността на отношенията между две лица се проявява в това, че те почти никога не почиват на пълна взаимност и равенство - например отношенията родител-дете, учител - ученик, лекар-пациент и др. Дори съществуват някои системи за психотерапия, базиращи се на умишленото стимулиране на асиметрични отношения между терапевт и пациент - т.н. аналитична разговорна терапия, при която асиметричността се изразява дори в позите на двамата.

3. ТЕОРИИ ЗА СЪПРОТИВЛЕНИЕТО

Основен момент в тези теории е този за съпротивата на властното въздействие. Според тях не може да се говори за власт изобщо, ако няма алтернативна съпротива. Най-известни са теориите на Д.Картрайт, Дж. Френч и Б.Рейвън, Дж.Тибо и Х.Кели, Р.Емерсън [26].

Р.Емерсън дава следните определения на свързаните понятия власт-съпротива :

"Съпротива (Dab) - зависимост на актьора А от актьора В изразяваща се в: (1) право пропорционално директно мотивационно вложение на А върху целите на В, и (2) обратно пропорционално влияние върху налични външни за отношенията на А и В цели.

Власт (Pab) - сумарната съпротива на В, която би била преодоляна от А.

На тази основа могат да се обособят двойки отношения:

"Pab = Dba" и "Pba = Dab".

Те могат да бъдат и балансирани, и небалансирани (симетрични и асиметрични). Ако властта на А върху В е равна на властта на В върху А, то и съпротивата на всеки от тях е еквивалентна. Обратно, когато властта на А върху В е по-голяма от властта на В върху А, то и съпротивата на В срещу А е по-голяма от съпротивата на А срещу В. Последните отношения са собствено властните." [23]

К. Шейвър посочва различни форми на съпротива срещу властта:

1. Инерция. Изразява се в това, че обектът на влияние има определени навици социално-то поведение и нагласа, които са му най-удобни. Необходимото усилие да се преодолее рутината поражда съпротива - инерция.

2. Съпротива - когато се наблюдава специфична реакция срещу опита на влияещия да заплаши неговата свобода, особено при бъдещо продължение на влиянието.

3. Избягване. Демонстрация, че влияещият не може да ви принуди да подложите себе си на непрекъснат натиск.

4. Противопоставяне. Упражняване на сила от обекта на влияние срещу агента на влияние. [Цит.по 7]

В същия смисъл Р.Мертън разглежда пет модела на индивидуална адаптация към външно влияние, някои от които съответстват на изложените вече и са свързани със съпротива на подвластия: (а). Подчинение. (б). Новаторство. (в). Ритуално поведение.(г). Отстъпване. (д). Бунт, въстание. [27]

4. ТЕОРИИ ЗА РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ЗОНИТЕ НА ВЛИЯНИЕ

Теорията на Д.Ронг за разделянето на зоните на влияние обръща внимание на това, че трактовайки властните отношения изключително като йерархически и едностранни, ние не отчитаме цял клас отношения между групите и хората, в които контролът на едно лице или група над други в една сфера се уравновесява с контрол на другото в друга сфера. Разпределението на сферите между страните често е резултат от преговорен процес, който може да доведе до открита борба за власт.

От тази гледна точка има два вида власт:

1. Интегрална - такава, при която приемането на решение и инициативата за действие са централизирани и монополизирани само от едната страна.

2. Интеркурсивна - при която има баланс на властните отношения и разпределение на сферите на влияние между страните. Съществува там, където властите си противостоят, където има преговорна процедура и процес на съвместно вземане на решения. [Цит.по 5]

М.Андреев разглежда аналогична проблематика и счита, че и двете разновидности на властното отношение са свойствени на ситуацията учител-ученик. Той ги нарича интранзитивна и транзитивна зависимост. [1] Същият автор описва тринадесет сфери на общуване между учители и ученици. Само две от тях: даването на съвети и упътвания са с подчертан приоритет на учителя, а търсенето и приемането на упътвания - на ученика, въпреки, че не е трудно да се намерят ситуации, в които е вярно обратното.

5. ВЛАСТТА КАТО КОНТРОЛ НАД ЗАВИСИМОСТИТЕ

Фр.Хорват и Я.Кучера развиват идеята за властта като контрол над зависимостите. Зависимостта е противоречие между възможност и необходимост от реализация на някаква дейност от дадения социален обект, която се разрешава от него при изпълнение на роля. Зависимостта е причина за постъпките и същевременно техен резултат.

Властта е възможност за управление на поведението на основата на определена зависимост. При властта поне едната страна, най-често зависимата, трябва да осъзнава характера на връзката. Затова властта е една възможност за ръководство, защото макар и не много често, но доминиращата страна може изобщо да не забелязва съществуващата зависимост и тази възможност да остане нереализирана.

Тази постановка на Харват и Кучера е много интересна. Възможно е властно отношение на несъзнателна основа за властника и непременно на съзнателна основа на подвластния. Ситуация - особено характерна за референтната власт [17].

6. ВЛАСТТА КАТО ПРОИЗВОДСТВО НА ВЪЗНАМЕРЯВАНИ РЕЗУЛТАТИ

Една от известните релационни концепции за властта основно се свързва с Бертран Ръсел. Той счита, че властта е фундаменталното понятие в обществените науки в същия смисъл, в който енергията е фундаментално понятие за физиката. Властта, подобно на енергията следва да се разглежда като постоянен преход от една форма в друга и обществените науки трябва да се насочат към разкриването на законите на тези преобразования. "Опитите да се изолира всяка от формите на властта... е служила и служи като източник на грешки със сериозни практически последствия." [Цит.по 5]

Наименованието си теорията на Ръсел получава от един израз в основната му дефиниция: "Властта може да бъде определена като производство на възнамерявани резултати. Това е количествено понятие... А притежава по-голяма власт от В, ако А достига множество възнамерявани резултати, а В - само малко от тях." [5]

Според Ръсел всеки човек изначално е движен от две свързани, но не тъждествени страсти - стремеж към властта и към славата. Те са ненаситни и безкрайни.

Любовта към властта е един от най-силните мотиви, но тя е извънредно неравно разпределена между хората и често е ограничена от други страсти. От тази гледна точка съществуват различни типове хора.

За да се направи пълна характеристика на човека във властта трябва да се имат предвид също и ефектите от властта на организациите. Само при съединението на двете форми на властта - индивидуалната и на организацията, което съединение може да е хармонично, но може и да е център на непримирима борба, се проявява иманентната същност на властта като такава. Именно там и съществува реално властта, оттам се ражда и такова явление като принудата.[Виж подробно: 5,8]

Сходни идеи развиват Р.Биерщед и Дж.Нейгъл [26].

Анализирайки подобни постановки, Ф.Шазел стига до извода, че заплахата (латентната власт) и силата (реализирана власт) не са два различни феномена, а два регистра на едно и също, проявяващи се различно според ситуацията.[Пак там]

Според Я.Гьотши тези идеи са много характерни за марксистите, сред които "латентната" власт е много популярна. Става дума за една скрита, потенциална власт, резултат по-скоро от структурните особености на обществото, отколкото от действията на социалните партньори (власт на класата, на ресурсите, на организацията...), но за съжаление тя извънредно трудно се регистрира емпирично. [Виж по-подробно 26]

7. ТЕОРИЯ ЗА ВЛАСТТА НА ДЖ.ФРЕНЧ И Б.РЕЙВЪН

Голяма част от недостатъците на изложените теории се преодоляват в трудовете на Джон Френч и Бертран Рейвън. Те класифицират властните отношения според природата на мотивацията им, интензивността на съпротивата против тях и степента на контрола. Властта се разглежда като психологически мотивирано изменение на поведението, мненията, отношенията, целите, потребностите и ценностите на индивидите. Общото влияние се състои от разликата между силата на изменение на индивида в определено направление и противостоящото съпротивление на това действие. Силата на властта се определя като максимална потенциална възможност на единия социален актьор да повлияе на другия, т.е. като максимално възможно влияние.[25] В оригинал това звучи така:"Властта е потенциална способност, с която разполагат една група или индивид, за да влияят с нейна помощ на други." [24]

Разглеждането на властта като влияние е най-привлекателно, поради своята абстрактност и универсална приложимост. Следващата таблица сумира средствата за социално влияние и съответстващите им мотиви за подчинение. Тя е направена по идея на Д.Шварцер: [Виж 14]

СРЕДСТВА ЗА ВЛИЯНИЕ	МОТИВИ ЗА ПОДЧИНЕНИЕ
Насилие	Принуждение
Заплаха от насилие	Страх
Внушение на уважение	Възхищение, възторг
Напомняне за заеманата длъжност	Послушание
Обещаване на премия	Стремех за допълнителни средства
Обещание за повишение в длъжност	Стремех за самоутвърждаване
Лична грижа	Благодарност, верност
Лична молба	Отговорност
Идеализация на задачата	Възторженост
Обяснение на мотивите	Доверие
Общо основание	Разбиране
Съвместно ръководство	Съвместна отговорност

Но да се върнем на теорията на Френч и Рейвън. Те предлагат много широка основа на властта: възнаграждение или принуда от страна на субекта на властта; признаване от страна на подвластния на законното право на субекта да му приписва определено социално поведение; идентификация на подвластния с властващия; знанията, с които разполага властващият субект.

Френч и Рейвън определят **пет вида власт**:

- (1). Наградна власт - Reward-power.
- (2). Принуждаваща власт - Coercive-power.
- (3). Легитимна (нормативна) власт - Legitimate-power.
- (4). Референтна власт - Referent-power.
- (5). Експертна власт - Expert-power.

В публикациите на посочените автори се среща и още един вид власт - информационна. Според нас тя не съществува като самостоятелен вид, а се реализира чрез експертната, наградната и принуждаващата власт, които винаги се основават на монопола върху информацията от страна на властващия. Впрочем, има и други автори, които не я приемат и горната схема е доказателство за това.

Критичните забележки към теорията на Френч и Рейвън са основно за липсата на единен критерий при класифицирането на видовете власт. Това е очевидно, но и самите автори нямат претенции за перфектност. По-важното е, че обединявайки толкова различни по природата си основания на властта, се прави един социалнопсихологически синтез от идеи, даващ възможност за изграждане на универсална, прагматична и което е особено важно, емпирично измерима теория за властта като социално влияние.

Ще разгледаме някои аспекти на отделните видове власт. Още информация по въпроса може да се получи от друга наша публикация [9].

7.1. НАГРАДНА ВЛАСТ

При наградната власт човек се подчинява на другите, защото за това може да получи нещо приятно и необходимо. Обменя се поведение срещу възнаграждение. Неин израз е конформността на подвластния. Този вид власт има тенденция да се развива и да премине във власт, основана на идентификацията с властващия (референтна власт).

В съвременната наука има теории, които пряко могат да бъдат отнесени към наградната власт. Така например, дедуктивната теория за размяната на Дж.Хоумънс се основава на пет аксиоматични положения [16]. По-вероятно е едно действие да се извърши при следните условия:

1. Колкото по-често това действие на човека получава възнаграждение.
2. Ако в миналото даден стимул или взаимно свързани стимули са предизвикали дадено действие и възнаграждение затова и сега се появят отново подобни стимули.
3. Колкото по-ценен е резултатът от действието на дадена личност за самата нея. Ценността е с положителен (възнаграждение) или отрицателен (наказание) знак.
4. Колкото по-често в близкото минало човек е получавал дадено възнаграждение, толкова по-малко ценно е за него то, тъй като получава пресищане от въпросното благо.
5. Съществува в два модуса:
 - (а). Когато действието на дадена личност не води до възнаграждение, което тя очаква или се получава неочаквано наказание, тогава вероятно е тя да има агресивно поведение, като резултатите от него имат по-голямо оправдание за този човек.
 - (б). Когато действието на личността води до възнаграждение, което тя очаква и особено до по-голямо възнаграждение от очакваното или пък не се получава очакваното наказание, личността изпитва удовлетворение. Такова поведение и въпросните резултати са по-високо ценени от личността.

Някои от положенията на теорията на размяната на Т.Бърнс, А.Хийт, П.Еке звучат сходно. Основната идея е, че всеки се стреми да получава възнаграждение и да избягва наказание. Винаги човек трябва да има печалба, в противен случай не получава удовлетворение. [15]

Тезисно може да формулираме и следните постановки:

1. Наградната властна стратегия служи прекрасно за намаляване на агресивността чрез изграждане на алтернативни модели на поведение - не се обръща внимание на агресивното и се награждава неагресивното поведение.

2. Даването на външна награда или получаването на някакъв краен резултат унищожава или силно намалява вътрешната мотивация. [4]

3. Сътрудничеството и съвместното действие имат само по себе си награждаващо значение и доставят по-голямо удовлетворение от наградата и похвалата [13]. Те могат да се разглеждат като своеобразна форма на награда, особено в учителско-ученическите отношения.

4. Поощрението трябва да създава впечатление, че допуснатата грешка е лесно поправима. Това, към което се подбуждат хората, трябва да им се струва лесно изпълнимо. Трябва да се одобряват и най-малките успехи, като учителят е чистосърдечен в оценката си и щедър на похвали.[11]

5. Наградната власт най-силно мотивира активността на учениците. Тя може да се използва и като цялостна стратегия за властване.

6. Наградната власт може да е източник за сериозни конфликти, ако наградата се превърне в единствена разменна монета във взаимоотношенията на учителя и учениците.

7.2. ПРИНУЖДАВАЩА ВЛАСТ

В нейната основа е страхът от насилие и санкция като следствие от неконформно поведение. Силата на властта зависи от степента на заплахата и послушанието.

В отличие от наградната власт със свойствената ѝ тенденция за сливане на двата субекта, тук подвластният се стреми да се откъсне от полето на влияние на властващия.

Принуждаващата власт е близка до силовото въздействие и принудата и понякога преминава в тях. Принудата и силовото въздействие (физическите наказания) се възприемат като естествени и необходими когато друго средство или метод не може да въздейства и такава позиция има своята обосновка само ако се възприема като действително крайна форма на властване. Не са изключени, обаче и случаите на властна стратегия, основана изцяло на принудата и наказанията.

Т.Парсънс разглежда четири вида санкции, според двата класификационни признака - канал на влияние и оценка от страна на подвластния:

(1). Санкции за контролиране на ситуацията: положителна (подбуда), отрицателна (принуда).

(2). Санкции за контролиране на намеренията на подвластния: положителна (убеждаване), отрицателна ("активизиране на задълженията").[Цит.по: 8] Важно е да се отбележи, че принудата е само една от възможните такива санкции, при това не най-силната.

Управлението на децата чрез заплахата и надзор има много поддръжници и не по-малко противници. Това е една от основните теми в педагогиката от самото ѝ създаване.

Необходимо е да се посочат някои от ефектите от манипулирането със страха и заплахата, които непременно трябва да се имат предвид при прилагането на принуждаващата власт: създаване на защитни установки у подвластния; насочване на енергията към преодоляване на собствения страх; по-ниски творчески способности; по-малка самостоятелност; по-малка отговорност; много нисък стремеж за иновации, усъвършенстване и промяна; пасивност; консерватизъм [13]

Съществува пряка връзка между наказание, фрустрация и агресивност. Суровото наказание е извънредно фрустриращо. То поражда агресия. Почти винаги то води до съгласие, и много рядко до интернализация.

Наказанието е полезно, когато се прилага мъдро и в атмосфера на сърдечност. То има не само репресивен, но и възпитателен и предпазващ характер [Виж: 30]

Много често прилагана техника във възпитанието е заплахата с наказание. Това е същността на принуждаващата власт. Технологиата ѝ е свързана с някои съображения, които трябва да се имат предвид [По: 2,13,29]

1. Заплахата с леко наказание сравнена със заплахата със строго такова, има много по-голям ефект върху децата и обуздава агресивността, тъй като не я предизвиква [2]. Тогава детето може да приеме риск с чувство на отговорност, но без страх. Това създава възможност допускането на грешки да не води до заплашителни последствия. Благодарение на това става възможно ученето и възпитанието [13].

2. Заплахата трябва да не е твърде сурова, в противен случай детето не ще има потребност да търси допълнително оправдание на липсата на агресивност [2]. Сигурността, която е по-голяма при малка заплахата е едно от основните изисквания за личностно развитие. [13].

3. Заплахата трябва да е достатъчно сурова, за да накара детето да се въздържа. Ако не е достатъчно сурова, за да предизвика краткотрайна промяна в поведението, фактически се увеличава привлекателността на нежелателното поведение.

4. Демонстрацията на наказанието на друг отричан модел на поведение не засилва желанието на детето да го следва. Същевременно демонстрацията на модел на отричано, девиантно поведение (в живота, книгите, телевизията, киното), която завършва с награда, със сигурност засилва склонността на детето към такова поведение.

5. Има случаи, когато наказанието и наградата си разменят местата. Много деца предпочитат да бъдат наказани, отколкото да са пренебрегнати. В такъв случай, заплахата с наказание изобщо не предизвиква ответна реакция.

6. Детето реагира не на самото наказание, а на строгостта му. Съществува освен това достоверно съотношение между учебните достижения на ученика и ограниченията на отрицателното социално поведение.

7.3. РЕФЕРЕНТНА ВЛАСТ

Референтната власт е власт на привлекателността. В основата ѝ е механизмът на идентификация на ученика с учителя, приемането му като източник на стандарти и убеждения, приемането на нормите и ценностите на учителя като еталон при избор и оценка на постъпките (отправна точка за сравнение) и като източник на лични цели и норми или пък стремежа към такава

идентификация (сравнително-оценъчна функция на референтността). Именно еталонната основа прави човек съгласен доброволно да постъпва според указанията на властващия (нормативна функция на референтността). При тази власт ученикът е особено податлив на социални (в това число и възпитателни) въздействия.

Силата на референтната власт зависи от силата на идентификацията на единия с другия субекти на властното отношение която пък е следствие от приблизителното начално съответствие на когнитивните структури (установки, ценностни ориентации) на двата индивида. Като частни случаи на този тип власт могат да се разглеждат случаите на идентификация не с отделни учители, а с цели учителски общности - референтни групи за учениците.

Референтната власт се проявява в ония форми на поведение, в които учителят се проявява като референтна личност за учениците. Когнитивна основа на личностната промяна на подвластния субект е социалното учене чрез съпреживяване, подражание, идентификация. В този смисъл учителят е социален поведенчески модел.

Идентификацията е процес на съзнателно и преднамерено отъждествяване на субекта с даден модел, при което се следват поведенческите му или личностни характеристики в сходни поведенчески актове или в символични еквиваленти на поведението.[21,22]

Идентификацията е обобщен процес, който не е свързан с конкретна ситуация или поведенчески акт. Отъждествяването е тотално. При идентификация се осъществява генерализация по аналогия на поведението и ценностите на модела - тя обхваща както известни ситуации, така и ситуации, за които няма еднозначна информация. Моделираното поведение при идентификация се подбужда от вътрешни мотиви на индивида, а не от външни подкрепления. Налице е стремеж не само за поведенческо, но и за душевно сливане с модела - интериоризират се ценностите, нагласите и начина на живот. [10]

Референтният учител има особено значение в социалното обкръжение на детето - възможност за удовлетворяване на потребности; арбитър който награждава и наказва; образец и пример; партньор в общуването; изпълнител на определена обществена роля; необходим сътрудник; участник или свидетел на изключителните преживявания... В някаква степен той е източник на самочувствие и от него зависи развитието на детето.

7.4. ЛЕГИТИМНА (НОРМАТИВНА) ВЛАСТ

Участието на хората в колективни действия изисква постоянно съобразяване с другите и потискане на собствените импулси. Социалният контрол е свързан със съхранение на поведението в рамките на социалните норми и в крайна сметка се основава на консенсус. Действията на хората в обществото се регулират от определени чрез конвенция безлични роли. Властта, свързана с тях се нарича легитимна.

Отличителната характеристика на легитимната власт е в това, че нарежданията на учителя изискват подчинение поради нормативния натиск, упражняван върху учениците, особено щом тези нормативни принуди са институционализирани. Властта, породена от организацията (училищния ред), на свой ред спомага за тази организация.

М.Вебер определя властта като способност да се стимулира възприемането и изпълнението на заповеди въпреки съпротивата на тези, към които са насочени. Големият проблем на всяка власт според него е тя да се легализира, т.е. да се възприема от хората като законна и морално оправдана, като авторитет. [Цит по: 6]

Легитимизацията на властта изразява прехода към все по-висока степен на рационалност и обективност на властта. От достигнатото ниво на развитие на процеса на легитимизация може да се съди за степента на организираност на съответната социална група.

Френският социолог Ж.Фрьонд разглежда два аспекта на този вид власт - собствено легитимност като специално обосноваване на необходимостта и законността на властта и легалност като чисто юридическо обосноваване.[5]

Легитимността не се налага, тя възниква от еднородността на нравите, традициите, общият дух на дадената общност (училище) и има предимно емоционален характер. Нейното доброволно, а още повече осъзнато и единодушно приемане е само един от вариантите на легитимизацията, при това сравнително рядък. Най-често легитимността на властта се оспорва и това води до специални усилия на обществото и някои негови групи, насочени в тази насока [5]. Тук е достатъчно само да споменем за необятния проблем за престижа на учителя и учителската професия в обществото и за мерките за защита на този престиж. Едва ли е много пресилено, ако наречем ситуацията **ВОЙНА ЗА ЛЕГИТИМНОСТ НА УЧИТЕЛСКАТА ВЛАСТ!** Написахме го с главни букви, защото това е алфата и омегата на учителя, професията, образованието и всички свързани с тях сфери и процеси.

Легалността на властта е юридическо понятие. Тя е санкция на властта с юридически средства, юридическо обосноваване на нейното съществуване, методи, прерогативи, норми и закони. За разлика от легитимността, тя има преди всичко рационален характер и се изменя, както се изменя изобщо законовата база на обществото.[Пак там]

Легалността предполага легитимността, но те не са свързани каузално. Най-прост пример за това е родителството. Легитимното право за възпитание на детето става легално с акта на признаване на родителството. Това право може да се отнема по законен път и т.н. По същия начин, учителят придобива своята легитимност със завършване на образованието си, но тази легитимност се легализира с наемането му на работа като учител. Ако започне работа не по професията си, той губи и легитимността си на учител за времето, през което не е учител.

Такава власт може да се основава в общия случай на закона (при институционалното образование и възпитание), на традицията (при натуралното възпитание - например право на родителя в определени граници да наказва детето) или на някакво временно групово решение (при конвенционално възпитание). Участието на човек в живота на дадена социална система има два аспекта: позиционен, чрез който той се локализира в системата (статус) и процесуален аспект (роля). Ролята е основната единица на дадена система от социални отношения. Легитимната власт е елемент от съдържанието на всяка институционална роля, независимо дали е включена в аспекта на властване или подчинение, или пък на някакво тяхно съчетание.

Ролевата позиция на учителя предполага задължителност на изпълнението на редица функции, непосредствено свързани с дейността на учениците, които функции са свързани с легитимната му власт.

Легитимната власт се основава на убеждението в целесъобразността на съществуващия ред в училище. Ученикът се подчинява на учителя, тъй като той е озаконен авторитет и има право да му предписва социално поведение. Признанието е на базата на традиции, интериоризирани ценности, на приемането на структурата на обществените отношения, предполагащи граници, от които субектът на властта не може да излезе. Тя е законна, формална, официална власт на учителя, свързана с норми и предписания. Подкрепяна е от училищния правилник и за разлика от другите видове власт е задължителна за учителя. В същото време тя е и безлична, деперсонализирана власт. Властта на конкретния учител се заменя с власт на законите. При детските организации е известно и широко прилагано делегирането на пълномощия на възпитаниците (актив, изборни органи, дежурни и т.н.), които са част от легитимната власт на учителя. По този начин самата легитимна власт се разпределя на по-широка основа.

Педагогическата власт е ограничена легитимно. Легитимната власт ражда авторитет (разбиран като привлекателност). Наличието на референтна власт, която не е задължителна, не изключва, а обратно, се предполага от легитимната власт. Авторитетът на званието "учител" (какъвто и да е в момента) е една от важните предпоставки за създаване на референтна власт, въпреки, че такава връзка не е каузална. Той е условие за успешност на педагогическата дейност. Ролевият авторитет на учителя като иманентна същност на легитимната му власт, е признание на правото му да взема отговорни решения в значими за ученика ситуации на съвместна дейност.

7.5. ЕКСПЕРТНА ВЛАСТ

Експертната власт е власт на авторитета и компетентността. Нейната основа е социалното признание на някого като компетентен специалист в дадена област, т.е. признаването на знанията му за ценни. Социалната фиксация на авторитета и компетентността на учителя е официална (функционален авторитет), изразяваща се в диплом, степен, образование, роля и неофициална (неформална). Втората е свързана с непрофесионалната сфера - жизнен опит, лични качества и се определя от отношението на обкръжаващите. Такъв авторитет се нарича още и личен, субективен. Винаги стои в основата на референтното властно влияние.

Според някои теории (Дж. Адамс, А. Ромни, Г. Хоманс), неформалният авторитет е първичен, можещ да обясни формалния, а според много други автори, чиито идеи споделяме, това са две различни неща, свързани с различни социални роли. Те се преплитат в личността и образуват съвкупния ѝ авторитет. Намират се в тясна връзка, влияят си, но не съвпадат и имат относителна самостоятелност.

Авторитетът се разглежда и като основаващо се на определена позиция отношение, формирано в хода на съвместната дейност при **определени** предпоставки - несъмнени предимства на едната страна.

Според Т.Парсънс, авторитетът е институционализация на правото на лидера да взема решения и да очаква подкрепа от членовете на колектива, както и да използва власт и негативни санкции. Авторитетът е основа, а не форма на властта.[8]

Авторитети са лицата, имащи важно значение за другите хора от гл. т. на приписването им на определени качества - знания, умения, способности. Към тях има изразени очаквания и те високо се ценят, придобиват тегло в очите на другите.

Авторитетът е израз на уважение, зачитане и признание. Той е способност да се упражнява влияние. В най-голяма степен той е свързан с доверието на ученика в учителя. [31]

Човек става авторитет не само поради притежанието на някакви черти и качества, а и защото наоколо има хора, които са готови да признаят тези черти за ценни [13]. Това означава, че няма авторитет въобще, а винаги конкретен [28]. Несъмнената диалектичност на възпитанието и обучението прави ненадежден всеки авторитет с временен и конюнктурен характер, както и педагогическата власт, основана на него [19].

У Хербарт се среща мисълта, че авторитетът на учителя задържа развитието на детето [Пак там]. Това действително е така, ако учителят не е достатъчно умен и прозорлив. За детето учителят - експерт трябва да е наставник, източник на опора, помощ, надежда за другите, източник на лични образци [13].

Важността на учителя като източник на информация за ученика (особено при преподаването) е изходен момент при реализирането на педагогическата власт. При осъществяването на контакта личностните качества на учителя може да не се фиксират въобще или да се възприемат съвсем негативно. Той може да е лишен от своята индивидуалност в очите на ученика. Това обаче не намалява неговата ценност като източник на информация, тъй като не личностната му позиция, а знанията, с които разполага са важни. Учителят по силата на ролята си винаги в по-голяма или по-малка степен се оказва значим за ученика като източник на информация, т.е. той има изначална експертна власт върху ученика.

В специализираната литература се разглеждат три групи фактори, повишаващи ефекта от въздействието на информацията и в този смисъл може да се отнесат към съдържателните и функционални основания на експертната власт на учителя.

Източникът на информацията - педагогът, родителят, учителят, политикът и т.н., е ефективен когато са спазени няколко условия [По 2]:

1. Да е специалист в работата си, да вдъхва доверие в хората, на които се опитва да повлияе.
2. Да прави впечатление на високо морален човек.
3. Да е с привлекателна външност, да предизвиква симпатии.
4. Доверието в източника на информация нараства когато не се съзира пряка полза за него и става особено силно когато защитаваната позиция е в явно противоречие с неговите лични интереси.
5. Доверието в източника на информация нараства и когато не се дава вид, че се старее да повлияе на мнението на другите хора.

Характерът на комуникацията влияе пряко на ефекта от въздействието. Тук са в сила също няколко условия [Пак там]:

1. Трябва да се съчетаят рационален и емоционален подход (акцент повече върху едното или другото), като съставът на аудиторията е определящ, но като общо правило по-силно въздействие има предимно емоционалната информация.

2. Според аудиторията са по-силно или по-слабо влияещи едностранните (представяне на една гледна точка) или двустранните аргументи. Първите са по-приложими при по-ниско интелектуална (по-малко образована, по-малки деца) и при еднородна аудитория, която е склонна да приеме само едната позиция. Вторият подход е подходящ в другите случаи и като цяло в повечето аудитории. В този смисъл той е първичен.

3. Важен е и редът на излагане на позициите. При отсрочен избор, когато се цели резултат, който да се прояви след време, действа "ефектът на първенството" (най-силно влияе първото изказване, първият аргумент), а при непосредствен избор действа "ефектът на свежестта" (най-силно влияе последният аргумент). Това означава, че трябва да се действа според ситуацията.

4. При голяма достоверност на източника, вероятността аудиторията да се убеди се увеличава с нарастването на несъответствието между изказаното от него мнение и мненията на слушателите.

5. При недостатъчна или съмнителна достоверност на информацията, източникът ще предизвика максимални промени в аудиторията при средно големи несъответствия на мненията.

Има и особености на аудиторията, които оказват пряко влияние върху процеса на убеждаване. На някои от тях вече се спряхме. Тук ще споменем други значими характеристики [Пак там]:

1. Хората са много различни и изискват индивидуален подход.

2. Хората в група или тълпа са по-лесно убеждаеми.

3. Жените като цяло са по-лесно убеждаеми.

4. Хората с ниска самооценка са по-лесно убеждаеми.

5. Съществува "ефект на имунизацията" - предварителният опит на човека, резултат от смекчена атака срещу убежденията му, създава устойчивост срещу последвало убеждаване. Създава се подбуда за съпротива и конкретна практика в това отношение.

6. Авторитетът на учителя е най-силен в детската градина и началните класове. След това с нарастването на класа той отслабва и понякога напълно изчезва. В.Окон нарича това явление "контестация на авторитета" - резултат от поддаване на съмнение в определени възприети възгледи и принципи.[28]

8. ДИАГНОСТИКА НА ПЕДАГОГИЧЕСКАТА ВЛАСТ

Изследванията на различните параметри на властта обикновено се прави по три начина:

1. Чрез Тематичен аперцептивен тест (ТАТ), който се прилага или самостоятелно, или в комбинация с различни въпросници. Известни са опитите на Вероф, Юлима, Уинтер [Цит. по 18]

2. Чрез Скала на Макиавелизма (Mach - скала), създадена от Р.Кристи и Ф.Гейс. Представява въпросник от 20 тройки твърдения, от които едно се избира. Измерва способността на човек с изгода за себе си да използва предоставените му от ситуацията възможности за действие.[Пак там]

3. Чрез ролеви игри от типа "Парламент", "Международни отношения"и др.[Пак там]

Нито един от тези варианти не отговаря на парадигмата на изследването, още повече, че не ни е известен конкретен опит в изследването на властта именно при учителите. Това определя и разработването на въпросникът, за който ще стане дума по-долу.

При емпиричната интерпретация на понятието "педагогическа власт" беше подходено по следния начин: за основа беше приета изложената вече класификационна схема на видовете власт от Дж. Френч и Б. Рейвън на които беше направена педагогическа интерпретация. Беше разработен въпросник от 20 въпроса, разпределени в 5 скали, измерващи проявленията на съответния вид педагогическа власт. Скалите са означени с първите букви на типа власт. На въпросите се отговаря по тристепенна скала (вярно - трудно ми е да отговоря категорично - невярно).

Съдържанието на въпросника е следното (по скали):

(Н) НАГРАДНА ВЛАСТ (Скалата включва айтеми N):

- 01. Правилното изпълнение на задачите винаги трябва да се поощрява.
- 06. Всяка добра постъпка на учениците трябва да се награди по някакъв начин.
- 11. Най-изпълнителните ученици трябва да получат най-високо признание.
- 16. Учителят трябва да се отблагодари на учениците, ако е постигнал някакви успехи в работата си с тях.

(П) ПРИНУЖДАВАЩА ВЛАСТ

- 02. Учениците трябва да разберат, че наказанието за всяко нарушение е неизбежно.
- 07. Учителят трябва да застави ученика да му се подчини.
- 12. Има случаи, в които учителят трябва да се наложи на всяка цена над ученика, дори със сила.
- 17. Учителят трябва да следи строго за спазването на дисциплината от учениците.

(Л) ЛЕГИТИМНА ВЛАСТ

- 03. Когато изисквам нещо от учениците, подчертавам винаги, че това е защото съм учител.
- 08. Учениците са длъжни да изпълняват нарежданията на учителя.
- 13. Във взаимоотношенията с учениците винаги трябва да се спазва дистанция.
- 18. Ръководната роля на учителя е негово право и задължение.

(Р) РЕФЕРЕНТНА ВЛАСТ

- 04. Стремя се моите ученици да ми подражават.
- 09. При изпълнението на някаква задача винаги се опирам на любимите си ученици.
- 14. Стремя се във взаимоотношенията си с учениците да се доближа до техния свят, да разговарям на "техния език".
- 19. Учителят трябва да привлича към себе си учениците.

(Е) ЕКСПЕРТНА ВЛАСТ

- 05. Учениците са изпълнителни само когато осъзнаят, че учителят им е добър професионалист.
- 10. Учениците много често ми задават въпроси.
- 15. Учениците ме търсят за съвет в житейски ситуации.
- 20. Компетентността на учителя се цени най-много от учениците.

Всеки отговор се оценява с определен брой точки - 4,3,2,1,0 (съвсем вярно- вярно-не мога да отговоря категорично-невярно-съвсем невярно). За всяка от петте скали се изчислява бал, вариращ от 0 до 1, като по-високата стойност означава по-силна изразеност на типа власт във собственото отношение.

Основните **результати** от изследванията на 170 учители могат да бъдат обобщено представени в следните таблици:

1. Средни стойности и стандартни отклонения за изследваната извадка общо и според пола на учителите:

	СРЕДНО		МЪЖЕ		ЖЕНИ	
	\bar{X}	S	\bar{X}	S	\bar{X}	S
НАГРАДНА ВЛАСТ	0.837	0.099	0.865	0.165	0.832	0.087
ПРИНУЖДАВАЩА ВЛАСТ	0.485	0.088	0.413	0.147	0.497	0.077
ЛЕГИТИМНА ВЛАСТ	0.520	0.074	0.393	0.232	0.542	0.046
РЕФЕРЕНТНА ВЛАСТ	0.630	0.134	0.644	0.133	0.627	0.134
ЕКСПЕРТНА ВЛАСТ	0.864	0.079	0.817	0.109	0.872	0.074

2. Стандартни норми (Z и T - оценки) за мъже и жени, дадени през 0.200

ОТ-ЧЕТ	НАГРАДНА ВЛАСТ		ПРИНУЖДАВАЩА ВЛАСТ		ЛЕГИТИМНА ВЛАСТ		РЕФЕРЕНТНА ВЛАСТ		ЕКСПЕРТНА ВЛАСТ	
	Z	T	Z	T	Z	T	Z	T	Z	T
0.00	-5.24	-2.42	-2.80	21.90	-1.69	33.06	-4.84	1.58	-7.49	-24.95
0.20	-4.03	9.70	-1.45	35.51	-0.83	41.68	-3.34	16.62	-5.66	-6.60
0.40	-2.81	21.82	-0.09	49.11	0.03	50.30	-1.83	31.65	-3.82	11.74
0.60	-1.61	33.93	1.27	62.72	0.89	58.92	-0.33	46.69	-1.99	30.09
0.80	-0.39	46.06	2.63	76.33	1.75	67.54	1.17	61.73	-0.16	48.44
1.00	0.82	58.18	3.99	89.93	2.61	76.16	2.67	76.77	1.67	66.79

ОТ-ЧЕТ	НАГРАДНА ВЛАСТ		ПРИНУЖДАВАЩА ВЛАСТ		ЛЕГИТИМНА ВЛАСТ		РЕФЕРЕНТНА ВЛАСТ		ЕКСПЕРТНА ВЛАСТ	
	Z	T	Z	T	Z	T	Z	T	Z	T
0.00	-9.56	-45.63	-6.45	-14.55	-11.78	-67.82	-4.67	3.21	-11.78	-67.84
0.20	-7.26	-22.64	-3.86	11.43	-7.43	-24.34	-3.19	18.13	-9.08	-40.81
0.40	-4.96	0.34	-1.26	37.40	-3.08	19.13	-1.69	33.06	-6.38	-13.78
0.60	-2.67	23.33	1.34	63.37	1.26	62.61	-0.20	47.98	-3.67	13.24
0.80	-0.37	46.32	3.93	89.35	5.61	106.08	1.29	62.91	-0.97	40.57
1.00	1.93	69.31	6.53	115.32	9.96	149.56	2.78	77.84	1.73	67.30

ЛИТЕРАТУРА

1. *АНДРЕЕВ М.* Педагогическа социология. С.,1988.
2. *АРЪНСЪН Е.* Човекът - "социално животно". С.,1984.
3. *БЛАУ П.* Социална размяна.- Соц. преглед, 1987,N 6.
4. *ВЕЛИЧКОВ А.* Личност и вътрешна мотивация. Психология на личния контрол. С.,1989.
5. *ВЛАСТЪ: ОЧЕРКИ СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ ЗАПАДА.* Отг. ред. В.В. Мшвениерадзе. М.,1989.
6. *ГЕОРГИЕВ Б.* Общностите - нашият дом. С.,1991.
7. *ДЖОНЕВ С.* Стратегии на ръководителя в междуличностните отношения.С.,1990.
8. *ИВАНОВ Д.* Властта: философско-социологически анализ. С.1985.
9. *ИВАНОВ И.* Педагогическата власт на учителя.- Нар. просвета, 1990,N 10.
10. *ИГНАТОВ М.* Интензивно общуване и личностна промяна. С.,1990.

11. *КАРНЕГИ Д.* Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей. Санкт-Петербург, 1992.
12. *КОУЛМЕН Дж.* Системы социального обмена. В: Математика в социологии: моделирование и обработка информации. М., 1977, 417-442.
13. *МЕЛИБРУДА Й.* Аз-ти-ние. С., 1990.
14. *ПСИХОЛОГИЯ ТРУДА.* [Пер. со словацкого]. М., 1979.
15. *ТОДОРОВА Е.* Съвременни американски теории за семейството. С., 1988.
16. *ФОТЕВ Г.* Теорията на социалната размяна. - Соц. преглед, 1987, N 6.
17. *ХАРВАТ Ф., Я. КУЧЕРА.* К теории социальной зависимости. В: Математика в социологии: моделирование и обработка информации. М., 1977, 170-200.
18. *ХЕКХАУЗЕН Х.* Мотивация и деятельность. Т. 1 и 2. М., 1986.
19. *ХЕРБАРТ Й.* Избрани педагогически произведения. С., 1990.
20. *ШИБУТАНИ Т.* Социальная психология. М., 1969.
21. *ШИХИРЕВ П.Н.* Современная социальная психология США. М., 1979.
22. *COLLINS B.E., R.ASHMORE.* Social psychology. London, 1970.
23. *EMERSON R.A.* Power-dependence relations. - Amer. Sociol. Rev. 1962, Vol. 27.
24. *FESTINGER L., S.SCHACHTER, K.BACK.* Operation of Group Standards. - Group Dynamics. New York, 1968.
25. *FRENCH J.R.P.* A Formal Theory of Social Power. In: Group Dynamics. New York, 1968.
26. *GOETSCHY J.* Les theories du pouvoir. - Sociol. travail. a 1981, N 4.
27. *MERTON R.K.* Social Theory and Social Structure. N.Y., 1968.
28. *OKON W.* Słownik pedagogiczny. W., 1987.
29. *PREISIG E., J.L.PATRY, M.PERREZ.* Der Zusammenhang zwischen Lehrer - und Schulerverhalten. Eine quasi-experimentelle Untersuchung. - Psych. in Erz. und Unt., 27, 1980, N4, 202-211.
30. *SALABELLE E.* Appendice al capitolo sulla violenza. - Sc. e did., 25, 1980, N 15, p. 6-8.
31. *SCHAFER A.* Vertrauen: Eine Bestimmung am Beispiel des Lehrer-Schuler-Verhältnisses. - Päd. Rundsch., 34, N11.